2019 - 20

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 238 : प्रसार माध्यमे आणि समाज February 2020

प्रसार माध्यमाचे स्वरुप व जागतिकीकरणाविषयी लेखन केलेल्या निवडक मराठी कादंबऱ्यातून प्रसार माध्यमांचे वर्णन

डॉ. किशोर आर. पाठक
सहयोगी प्राध्यापक
पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय, चोपडा, जि. जळगाव

प्रसार माध्यमांमुळे समाजात मोठी क्रांती घडत असते. प्रसारमाध्यमे ही जणू समाजाचा आरसा असतात. समाजात घडणाऱ्या बऱ्यावाईट घटनांचे वर्णन त्यांच्यातून केले जाते. या माध्यमांचा विचार केला तर वृत्तपत्रे, दुरदर्शन, आकाशवाणी, मोबाईल, इंटरनेट इ. प्रसार माध्यमे लोकांपर्यंत पोहचली आहेत. त्यांचा वापर करुन विविध माहितीचे स्त्रोत प्राप्त केले जातात. या प्रसार माध्यमांचा साहित्य क्षेत्रावरही मोठा प्रभाव जाणवत आहे. प्रसार माध्यमांचे स्वरुप पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

वृत्तपत्र हे अत्यंत प्रभावी असे प्रसार माध्यम आहे. वृत्तपत्राला लोकशाहीचा चौथा खांब असे संबोधले जाते. पण हा चौथा खांब ही आतून पोखरत चालला आहे.[1] असे श्रीनिवास हेमाडे यांचे म्हणणे आहे. वृत्तपत्र हे दृक माध्यम आहे. भारतात पहिले वृत्तपत्र 'बेंगाल गॅझेट' या नावाने निघाले. या नंतर अनेक वृत्तपत्रे ही भारतात सुरु झालीत. ६ जानेवारी १८३२ ला बाळशास्त्री जांभेकर यांनी दर्पण हे वृत्तपत्र सुरु करुन मराठी पत्रकारितेचा पाया घातला. आज वृत्तपत्र हे समाजाच्या सर्व स्तरा पर्यत पोहचले आहे. त्यामूळे समाजात घडणाऱ्या घटनांचे वर्णन त्यातून अत्यंत निपक्षपणे केले जाते. यातून पहिल्या पाना पासून तर शेवटच्या पाना पर्यत विविध विषयांवर लेखन करुन समाजाचे प्रतिबींब त्यातून दाखवण्याचे काम नेहमी केले जाते.

दुरदर्शन हे दृकश्राव्य असे प्रसार माध्यम आहे. या माध्यमाव्दारे आपल्याला पाहणे व ऐकणे या दोन्ही क्रिया करता येतात. आज अनेक वाहिन्या सूरु झाल्या आहेत. व त्यांच्याव्दारे विविध मालिकांचे प्रसारण केले जाते. त्यातून साहित्य विकसनाला मोठा हातभार लागत असतो. मनोरंजन व प्रबोधन यातून साध्य होत असते. पण आज अनेक माणसे या माध्यमात मोठ्या प्रमाण गुंतलेली आहेत. विविध मालिका या समाजात अतिशय लोकप्रिय झाल्या आहेत. दुरदर्शन हे माध्यम जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचले आहे. व या माध्यमाव्दारे मिळणारा महसूल सुध्दा मोठा आहे.

आकाशवाणी हे देखील अत्यंत प्रभावी असे माध्यम आहे. इंडियन ब्रॉडकोस्टिंग कंपनीने तेव्हाच्या ब्रिटीश सरकार सोबत करार करुन भारतात पहिले आकाशवाणी केंन्द्र १९२६ मध्ये सुरु केले. आज भारतात सहा विभागात अनेक आकाशवाणी केंन्द्रे सुरु आहेत. आकाशवाणी हे माध्यम सर्व सामान्य माणसापर्यत पोहचले आहे. या माध्यमाचा मनोरंजन व उद्बोधन क्षेत्रात मोठा वापर होत आहे. आज आकाशवाणी या प्रसार माध्यमाचे क्षेत्र व्यापक होत आहे. त्यातच एफ.एम. वाहिन्यानी मनोरंजन हे उदिष्ट मोठ्या प्रमाणात साध्य होत आहे. अशा या आकाशवाणी या प्रसार माध्यमाने देखील साहित्य विकासात मोठा हातभार लावला आहे.

मोबाईल हा आधुनिक काळात प्रत्येक माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक झाला आहे. मोबाईल मूळे प्रसार माध्यमाच्या क्षेत्रात प्रचंड मोठी क्रांती झाली आहे. वर उल्लेखलेली सर्व प्रसार माध्यमे ही आपल्याला मोबाईल मध्ये हाताळता येतात. मोबाईलच्या अतिवापराने इतर प्रसार माध्यमांचे महत्व कमी होते की काय असे वाटते. संदेश वहनाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम म्हणजे मोबाईल होय. याव्दारे देखील साहित्य विकासाला हातभार लागला आहे.

आधुनिक काळात इंटरनेट अत्यंत प्रभावी असे प्रसार माध्यम आहे. १८८९ मध्ये टीम बर्नर्स या शास्त्रज्ञाने वर्ल्ड वाईड वेबचा शोध लावला. त्यामूळे प्रसार माध्यमाच्या क्षेत्रात क्रांती घडून आली. भारतात १९९३ मध्ये इंटरनेटच्या माहितीचा फक्त एक टक्का वापर होत होता. पण आज भारतात इंटरनेटच्या माहितीचा वापर प्रचंड मोठ्या प्रमाणात होत आहे. इंटरनेटवर आपल्याला पाहिजे ती माहिती एका क्लिकवर मिळत असते. इंटरनेट हे माध्यम दृकश्राव्य असे प्रसार माध्यम आहे. त्याच्या वापराने आज नवीन ज्ञानाचे श्रोत मिळत आहेत. या सर्व प्रसार माध्यमाचा प्रभाव हा जागतिकीकरणाचे वर्णन करणाऱ्या मराठी कांदबऱ्यावरही झाला आहे. त्याचा आढावा काही प्रमुख कादंबऱ्यातून पूढील प्रमाणे घेता येतो.

मराठी कादंबरीत प्रसार माध्यमांमूळे मोठा बदल झाला आहे. जागतिकीकरणाचे वर्णन करणाऱ्या काही कादंबऱ्यातून प्रसार माध्यमांचे कार्य आपल्याला दिसत असते. त्यातून काही प्रसार माध्यमांनी डोळसपणे त्याचे वर्णन करुन समाजा समोर ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरण ही संकल्पना सांगताना, जागतिकीकरण ही संज्ञा प्रथम १९८४ मध्ये वापरली गेली. १८८९ पर्यत जगातल्या अनेक देशांनी अर्थशास्त्रीय दृष्ट्या ती स्विकारली. १९९० नंतर भारताने आपली अर्थव्यवस्था सुधारावी म्हणून १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणातून जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा स्विकार केला गेला. आजही ही संकल्पना नवीन वाटत असली तरी प्राचिन काळापासून व्यापार माध्यमातून चालत होती. परंतू हे मर्यादीत स्वरुप होय. व्यापार करणे म्हणजे जागतिकीकरण नव्हे. जागतिकीकरण ही आधुनिक अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. जागतिकीकरण म्हणजे संपूर्ण विश्वसमाज बाजारासाठी खुला करणे होय. अशा जागतिकीकरणाचे स्वरुप बघीतल्यावर जागतिकीकरण म्हणजे, सरकारी हस्तक्षेप अथवा नियंत्रण तसेच अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधन कमी करुन खाजगी क्षेत्रास अधिकाधिक वाव देणे म्हणजे जागतिकीकरण अथवा वैश्वीकरण होय.[2]

मराठी कादंबरीतून जागतिकीकरणाचे वर्णन हे अत्यंत सूक्ष्म असे आले आहे. त्याचा समाजजीवनावर होणाऱ्या परिणामाची देखील जाणीव त्यातून करुन दिली आहे. या कादंबऱ्यातून विविध घडामोडींना प्रसार माध्यमाव्दारे प्रसिध्दी [illegible] दिली आहे. [illegible]

ही अशोक कोळी यांची कादंबरी. या कादंबरीतील चांगदेव तापीकर हा केळी उत्पादक शेतकरी आहे. जेव्हा केळीला भाव मिळत नाही. तेव्हा तो व्यापाऱ्यांविरुध्द मोर्चा काढण्याचे ठरवतो. तेव्हा त्याच्या या मोर्चात कोणीही सहभागी होत नाही. तो एकटाच मोर्चात येणाऱ्या लोकांची वाट पाहत थांबतो. पण जेव्हा त्याला मोर्चात लोक का येत नाहीत याचे कारण समजते, ते म्हणजे लोडशेडींग मुळे लोकांना शेतात केव्हाही पाणी भरायला जावे लागते, तेव्हा चांगदेव विज कार्यालयावर आधी मोर्चा नेण्याचे ठरवत असतो. तेथील अधिकाऱ्यांना तो सांगतो, कायदयाची भाषा आम्हाले शिकाढू नका साहेब आम्हीन आचानक मोर्चा काढला तो बेकायदेशीर आन तुम्ही अचानक लाईट बंद करतात त्ये कायदेशीर[३] त्यावेळी जमलेल्या शेतकऱ्यांनी विज मंडळाच्या कार्यालयाची तोडफोड केली. तेव्हा वृत्तपत्र या प्रसार माध्यमाने त्याला प्रसिध्दी दिली. व या आंदोलनाची दखल मुख्यमंत्र्यांनी देखील घेतली. अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचे वर्णन करणाऱ्या मराठी कांदबरीतून प्रसार माध्यमेही आपली भूमिका बजावत असतात.

बारोमास ही सदानंद देशमूख यांची कादंबरी यातून १९९० नंतरच्या जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाच्या सुरवातीच्या काळात ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची स्थिति उभीकरुन खुल्या आर्थिक धोरणामूळे उदध्वस्त झालेल्या शेतकऱ्यांचे जीवन उभे केले आहे. त्यातून बदलते कृषी जीवन, ग्रामीण जीवन व त्यातील समस्यांची वर्णने आली आहेत. शेतकऱ्यांची होणारी दुर्देशा यात वर्णन केली आहे. तसेच शेतीवर देखील जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा पडला आहे. कांदबरीच्या सुरवातीलाच नानू आजा विविध बदला विषयी बोलतो. तसेच गावरान व संकरित बी-बियाणे, रासायनिक खते यांचा शेतीवरील परिणाम दाखवला आहे. सरकारचे शेतीविषयक धोरण, आयात-निर्यात धोरण, गॅट करार व त्यांचे फायदे तोटे, हमीभाव धोरण, बँकांचे कर्ज, अनेक विषयांवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव दाखवला आहे. या शिवाय कादंबरीत शेतकरी आत्महत्येविषयी देखील वर्णन आले आहे. या शेतकरी आत्महत्येच्या बातम्या व शेती विषयी काही माहिती यांना प्रसार माध्यमांनी या कादंबरीतून प्रसिध्दी देवून ती माहिती सर्व सामान्य माणसा पर्यत पोहचवली आहे.

प्रा. शंकर सखाराम यांनी २००७ मध्ये सेझ या विषयावर लिहलेही पहिली प्रादेशिक कादंबरी होय. सेझ म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्र होय. भारतासारख्या देशाचा विकास होण्याकरता ही योजना आणली. पण यामूळे ग्रामीण संस्कृती ही उध्दवस्त होत आहे. जागतिकीकरणाने कोकणा सारख्या भूभागाचे स्वरुप बदलत आहे. या कादंबरीत चंद्रकांत थळे हा सुशिक्षित बेरोजगार आहे. तो नोकरीसाठी वणवण भटकतो पण त्याला नोकरी मिळत नाही तेव्हा आपल्या मित्रांशी बोलतो, मी आज एम्लॉयमेंट ऑफीसात जाऊन आलो नाव नोंदवून अर्धे वर्षे झाले. पण ना एक कॉल ना काय[४] शेवटी चंदू हा नोकरीच्या मागे न लागता स्वतःचा पोल्ट्री फॉम सुरु करतो. तेव्हा त्याला बऱ्यापैकी उत्पन्न मिळते. पण जेव्हा चंदूला कोंबडयांवर बर्ड फल्यु ची कोंबडयांवर साथ आली आहे हे कळते. या साथीच्या रोगाची माहिती त्याला वृत्तपत्राच्या माध्यामातून मिळत असते. शेवटी त्याला आपल्या सर्व कोंबडया या मारुन टाकाव्या लागतात. थोडक्यात जागतिकीकरणाचे वर्णन केलेल्या कादंबरीत प्रसार माध्यमाचा माहिती सांगण्यासाठी उपयोग झाला आहे.

चाळेगत ही प्रवीण दशरथ बांदेकर यांची कादंबरी जागतिकीकरणाचे वर्णन करणारी आहे. या कादंबरीत मासेमारी करणाऱ्या मच्छिमारांना जेव्हा ट्रॉलेवाले मारहाण करतात तेव्हा त्याच्या बातम्या वृत्तपत्रातून येतात. तसेच कादंबरीत शेतकऱ्यांनी केलेल्या आंदोलनाचे वर्णन देखील वृत्तपत्रातून येत असते. थोडक्यात मराठी कादंबरीत जागतिकीकरणाचे वर्णन काही कादंबऱ्यातून आले आहे. या कादंबऱ्या मध्ये घडलेल्या घटनांचे वर्णन प्रसार माध्यमांनी करुन समाजा समोर मांडण्यांचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून मराठी कादंबरीत प्रसार माध्यमांनी आपली महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) हेमाडे श्रीनिवास, माध्यमांचे नीतीशास्त्रःस्वरुप व गरज, परिवर्तनाचा वाटसरु, दीपावली ०९ . संपा. कांता अभय व ४ पृ.क्र. २४४
२) कराडे जगत, जागतिकीकरण: भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन,पूणे, प्र.आ. २००८ पृ.क्र.५९
३) कोळी अशोक, पाडा, अरिहंत प्रकाशन, पूणे, व्दितीय आवृत्ती २००३, पृ.क्र. ४५
४) शंकर सखाराम, एसईझेड, सामंत पब्लिकेशन, मुंबई, प्र.आ. ९ सप्टेंबर २००७ पृ.क्र. ३

Pankaj Shaikshanik & Samajik Sanstha's

PANKAJ ARTS & SCIENCE COLLEGE, CHOPDA

'B' Grade NAAC Accredited

K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon.

Sponsored

Interdisciplinary One Day National Conference

on

" Media and Society"

Certificate

This is to certify that Mr./ Mrs./ Dr. मा. डॉ. किशोर. आर. पाठक

of पंकज महाविद्यालय, चोपडा. जि. जळगांव

for his / her participation in One Day Interdisciplinary National Conference on " **Media and Society** " sponsored by K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon and hosted by Pankaj Arts & Science College, Chopda on Sunday, 23rd Feb. 2020. He / She has also presented paper entitled प्रसार माध्यमांचे स्वरूप व जागतिकीकरणाविषयी लेखन केलेल्या निवडक मराठी कादंबऱ्यातुन प्रसार माध्यमांचे वर्णन.

in the conference.

Prof. Arun D. More
Co-ordinator of the conference

Dr. Kishor Pathak
I/C Principal

Dr. Suresh Borole
President, P. S. & S.S.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, February-2020
Special Issue 224 (A) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal

महात्मा गांधीची ग्रामराज्याची संकल्पना व मराठी ग्रामीण कांदबरीतून बदलत्या खेडयाचे स्वरुप

डॉ. किशोर आर. पाठक
सहयोगी प्राध्यापक
पंकज महाविद्यालय, चोपडा
जि. जळगाव

प्रा दिनानाथ आर. पाठक
सहयोगी प्राध्यापक
भुसावळ कला, विज्ञान आणि
पु.ओं.नहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ.

भारतीय राजकाराणात महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा मोठा प्रभाव आहे. तसेच त्यांच्या विचारांचा भारतीय समाजमनावर देखील प्रभाव दिसून येत असतो. त्यांचे विचार हे नेहमी प्रेरणादाई असे आहेत. गांधी विचाराचा अवलंब केल्याने समाजाला योग्य दिशा मिळत आहे. गांधीजींनी ग्रामराज्याचे स्वप्न बधीतले होते. त्यांना खरा भारत हा खेडयात दिसत होता. त्यांनी खेडयाकडे चला असा संदेश दिल्याने अनेक लोक त्यांच्या हाकेला साद दिल्याने खेडयात राहू लागले. व खेडयांच्या विकासाला हातभार लावू लागलेत. त्यातूनच गांधीजींच्या ग्रामराज्याचे स्वप्न साकाराला येवू लागले. ते ग्राम व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. सर्व देश हा खेडयाने बनला आहे म्हणून खेडयांचा विकास होणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटते. त्यांना खेडीही स्वयंपूर्ण व्हावीत असे वाटते. प्रत्येकाला काम मिळाले पाहिजे असे ते सांगतात. त्यांच्या ग्रामराज्याच्या संकल्पनेत स्वयंपूर्ण गावाची कल्पना होती. प्रत्येक गावात आपल्याला आवश्यक असणा-या अन्नधान्य व कपडयाची निमीर्ती होईल. गावात लहान मूल व वृध्दासाठी आवश्यक त्या सर्व सुविधा असतील. तसेच प्रत्येक गावात सर्वांना स्वच्छ पाणी मिळेल अशी व्यवस्था असेल. तसेच गावाचा कारभार हा लोकशाही पध्दतीने चालेल. गावात विविध वस्तूची निमीर्ती करुन त्याला योग्य बाजारभाव मिळाल्यावर विक्री करता येईल. गावात पिकवल्या जाणा-या कच्चा माल हा योग्य भावात विकला जाईल असे त्यांना ग्रामराज्यात वाटते. महात्मा गांधीच्या ग्रामराज्याच्या संकल्पनेत प्रत्येक गाव हे सर्वांगिण दृष्टया सक्षम होणे महत्वाचे होते.

पण आज खेडयांचे स्वरुप बदलेले आहे. खेडयात राजकारण आल्याने विविध समस्या निमार्ण झाल्या आहेत. आज शेतीतून उत्पादन मोठया प्रमाणावर येत आहे पण त्याला बाजारात योग्य भाव मिळत नाही शेतमाल विक्री करतांना शेतक-यांना अनेक समस्यांना समोरे जावे लागते. पिकवलेल्या मालाला शेतक-याला विकताही येत नाही. थोडक्यात गांधीजींनी बधीतलेले ग्रामराज्याचे स्वरुप बदलतांना दिसत आहे. मराठी साहित्यात अशा बदलत जाणा-या खेडयाचे वर्णन अनेक ग्रामीण कादंब-यातून आले आहे. व त्यातून खेडी आज कशी बदलत आहेत. खेडी कशी भकास होत आहेत याचे वर्णन येत आहे. अशा बदलत्या खेडयाचे वर्णन काही कादंब-यातून करता येते.

'पाडा' व 'कापूसकाळ' या कादंब-यातून अशा बदललेल्या खेडयाचे यथोचित असे वर्णन आले आहे. 'पाडा' ही अशोक कोळी यांची कादंबरी या कादंबरीत बदलत्या खेडयाचे वर्णन आले आहे. या कादंबरीतील चांगदेव तापीकर हा शेतकरी त्यांच्या शेतात नेहमी एकाच पिकाची पेरणी करतो. तो नेहमी केळीची लागवड करत असतो. तेव्हा त्याची पत्नी त्याला नवीन पिक लावण्याचे सांगते. तेव्हा तो म्हणतो, "काय करती मग? दुस-या पिकाची हमेकरी आहे की? केळीची सर येत नाही म्हनंल?"[1] त्यातून त्याला केळी पिक भरवश्याचे वाटते. त्याला केळीच्या भरवश्यावर मूलीचे लग्न करायचे असते. तेव्हा त्याला वाटते शेतकरी शेतात माल पिकवतो पण त्याला मना प्रमाणे विकता येत नाही. म्हणून तो म्हणतो, "सोता पिकवलेल्या मालाचा भाव तो ठरवू शकत नाही. भामटयावानी लोकांच्या तोंडाकड पाहन पडत... पिकाच काय अन लेकीबाईच काय सारकच. जलम दयून आपून चोर वल्ला गोळा वाढवून दुस-याच्या हवाली करना पडते. हा कुठला न्याय आहे "[2] थोडक्यात चांगदेव हा बदलत जाणा-या समाज व्यवस्थे विषयी बोलत आहे. गांधीजींची ग्रामराज्याची संकल्पना यातून साकाराला येवू शकणार नाही. चांगदेवला केळीच्या भावात फरक दिसून येतो व्यापारी हे शेतक-यांची लूट करत असतात पण यावर कोणीही बोलत नाही. त्यावेळी व्यापा-यांना वठणीवर आणायचे तो ठरतो त्यासाठी तो आदोंलन करतो पण त्याच्या या आंदोलनात कोणीही येत नाही कारण शेतात लाईट आल्याने सर्व लोक हे शेतात पाणी भरायला निघून जातात. त्यावेळी तो विज कार्यालयावर आपला मोर्चा नेतो व आदोलनाला सूरवात करतो.

त्यावेळी त्याने केलेल्या संघर्षाची दखल सर्व लोक घेतात. चांगदेव हा शेतक-यांचा नेता बनतो असे असले तरी हातात पैसे नसल्याने त्याला मूलीचे लग्न करता येत नाही. शेवटी केळीचा पाडा पाडून तो व्यापा-यांकडे केळी विकायला जातो. त्यावेळी व्यापारी हे शेतक-यांची लूट करतात. तेव्हा चांगदेवने केळी फेका आंदोलन केले. हातात पैसे नसल्याने मूलीचे लग्न मोडते व मूलगी भाच्याला म्हणजे गणेशला दिली जाते. पण हुंडयासाठी तिला आत्महत्या करावी लागते. त्याची पत्नी देखील आजारपणाने मरत असते. म्हणून या कादंबरी विषयी सूमनोहर म्हणतात, "केवढे तरी कारुण्याचे कढ सोसत जगणा-या चांगदेवच्या उध्दवस्त जीवनाची गाथा ही कादंबरी सांगून जाते आणि वाचक मनाचा ठाव घेते. कुठेतरी मनाला चटका लावून इतरांसाठी लढणा-या माणसाची ही दुनिया राहिली नाही तर ताठयाने हेकडपणाने वागणारा रमेश तापीकर माणसाचा नेमकेपणाने वापर करुन घेणारा घुर्त आपमतलबी सत्ता लोलूप पाटील आणि स्वहित पाहणारी कोरडया भावनाची बहिण काशीबाई ही या समाजातील जीवंत भाणसे आहेत व त्यांच्या प्रवृत्ती नुसार लेखकाने त्यांना सचित्रपणे वाचकांच्या डोळयासमोर उभे केले आहे"[3] थोडक्यात महात्मा गांधीनी खेडी स्वयंपूर्ण व्हावीत असे आपल्या विचारातून सांगितले पण कादंबरीत शेतक-याला आपल्या मालाला विकता देखील येत नाही. शेतकरी हा पिकवून चोर ठरत आहे. व्यापारी हे मोठया प्रमाणात शेतक-याची लूट करत आहेत. त्यातून खेडयाचे स्वरूप हे कसे बदलत आहे हे जाणवत असते.

'कापूसकाळ' ही कैलास दौंड यांची कादंबरी देखील शेतक-यांनी पिकवलेल्या कापसाला जेव्हा भाव मिळत नाही तेव्हा शेतकरी कसा हवालदिन होतो याचे वर्णन करणारी आहे. कांदबरीत जगू हा नारायणवाडी गावातील सर्व सामान्य शेतकरी आहे. तो आपल्या शेतात राबराब राबून कापूस पिकवत असतो हा कापूस वेचण्यासाठी त्याला मजूर मिळत नाही तेव्हा तो शाळेत जाणा-या मूलांच्या मदतीने कापूस वेचणी करत असतो. त्यातच त्याचा मूलगा सूभ्या हा आजारी पडतो त्याला दवाखान्यात नेण्यासाठी त्याच्याकडे पैसे नसतात. तेव्हा मूलाला दवाखान्यात नेण्यासाठी त्याची पत्नी ही शेतातील कापूस घेवून त्याला दवाखान्यात नेत असते. पण हा कापूस विकतांना व्यापारी तिला कमी भाव देतात तेव्हा ती म्हणते, "आर भाऊ कापसाला अठराशे दोन हजाराचा भाव हे म्हणतेत आणि तुमच्याकडं लईच कमी भाव दिसतुया"[4] यातून शेतक-यांची कशी बिकटस्थिती आहे याचे वर्णन कादंबरीकाराने केले आहे. जेव्हा कापसाचा ट्रक्टर हा फेडरेशन मध्ये विक्रीसाठी जेव्हा व्यापारी आणतात तेव्हा त्यांचा लगेच नंबर लागतो. पण शेतक-याना भरपूर दिवस वाट पाहत बसावे लागते. पण त्यातही जर कधी शेतक-याचा नंबर लागला तर त्याचा कापूस आत नेतांना तो चोरीला जातो. एक स्त्रि ही कापूस विकायला आणते तिचा नंबर आल्यावर ती तिचा कापसाचा एक भोता आत नेते व नंतर दुसरा भोता आणायला जाते तेव्हा तो भोता कोणीतरी चोरत असते. तेव्हा ती माझा कापूस असे ओरडत असते. ती तोंडात मारून घेते, छाती बडवून घेत असते. त्यावेळी तिथे असलेल्या लोकांना तिचा कापूस हा माहित नव्हता. त्यावेळी ती स्त्रि मोठयाने रडायला सुरवात करते.ती सांगते की, "मपला कापूस ढवळा ढवळा शिपीत कापूस ….. कुंठ गेला"[5] शेवटी ती स्त्रि बाहेर जावून पळत जाते व मोठयाने रडते व त्यातच ती वेडी होत असते. यातून कादंबरीकाराने बदलणा-या समाजमनाचा आढावा घेतला आहे. समाज हा किती भावना शून्य झाला आहे हे दाखवले आहे. गावातील राजकारणाने गाव कसे होरपळले जात आहे हे देखील यातून दाखवले आहे. गावातील बाबू कानखडया गावातील विका सोसायटीत आपले पॅनल तयार करतो त्यावेळी तो जगूला फॉर्म भरण्याचा आग्रह करत असतो तो देखील त्याच्या भावाच्या विरोधात. यातून गावातील राजकारणाचा आढावा घेतला आहे. तेव्हा जगू हा आपल्या भावाच्या विरोधात उभा राहत नाही. तसेच जेव्हा जगूचा घरात कापूस असतो तेव्हा घर लहान असल्याने लवकर विकावा असे त्याची पत्नी सांगते. याच कापसावर असणा-या आळया हया घरातील मूलांच्या अंगावर गेल्याने अंग खाजते. थोडक्यात शेतक-याला अतिशय बिकट परिस्थितीला कसे सामोरे जावे लागते हे दिसून येते.

कापूस खरेदी करतांना कसा भ्रष्टाचार होत असतो त्यातून शेतक-याची लूट दाखवली आहे. जगू देखील कापूस विकायला नेत असतो. एका ट्रक्टर मध्ये तो कापूस घेवून मार्केट मध्ये जातो. पण कापसाची आवक जास्त असल्याने त्याला तिथे थांबावे लागते. त्यावेळी एक म्हातारा हा सांगतो, माझा कापूस मोजला नाही तर मी आत्महत्या करेल. पण जगू ला तो नेहमी त्याच्या जागेवरच दिसतो तो आत्महत्येची धमकी का देत असेल असे त्याला वाटत असते. तेव्हा या

म्हाता-याचे जगूला नवल वाटत असते. जगूला देखील कापूस विकण्यासाठी अनेक दिवस मार्केट मध्ये थांबावे लागते. जेव्हा त्याचा नंबर येतो तेव्हा दोन नंबरची ग्रेड मिळते व तो त्या विरोधात आवाज उठवत असतो.

थोडक्यात आज ग्रामीण जीवन हे पूर्णता बदल आहे. महात्मा गांधी यांनी बघीतले ग्रामराज्याची संकल्पना आज खरच पूर्ण होत आहे का असेच म्हणावे असे वाटते. ग्रामीण जीवनात राजकारणाने प्रवेश केल्याने ग्राम जीवन कसे बदलते ते दिसून येते. या सोबत शेतक-याची लूट ही मोठया प्रमाणात कशी होते त्यात सर्वच कसे सहभागी असतात हे देखील जाणवत असते. याशिवाय आज शेती समोर असणा-या समस्या कधी ही संपत नाहीत त्यामूळे शेतक-यांनी शेती ही परवडत नाही. या सर्व घटनांचा परिणाम हा ग्रामीण जीवनावर मोठा होत असतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. कोळी अशोक,पाडा, अरिहंत प्रकाशन, पूणे, व्दितीय आवृत्ती २०१३ पृ.क्र. २७
२. तत्रैव पृ.क्र.२९
३. सुमनोहर,पाडा, जागतिकीकरणाच्या दाहक वास्तवात होरपळून निघणा-या शेतक-यांची करुण गाथा, आमची श्रीवाणी, वर्ष १३, अंक ३१ वर्ष १४, अंक १ ऑक्टोबर २००६ जानेवारी २००७ पृ.क्र. ११९
४. दौंड कैलास, कापूसकाळ, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, ठाणे, प्र.आ. सप्टेंबर २००९ पृ.क्र. १९
५. तत्रैव पृ.क्र. ७८

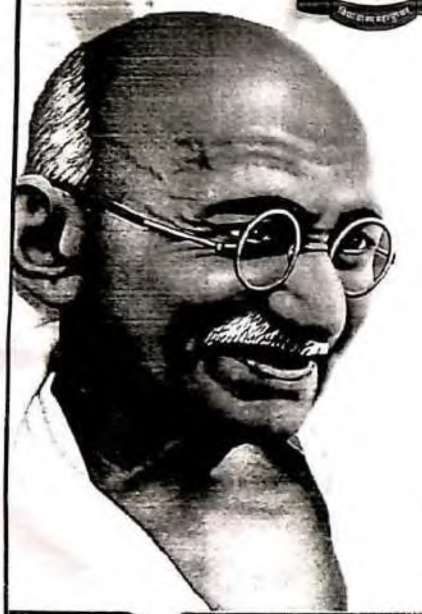

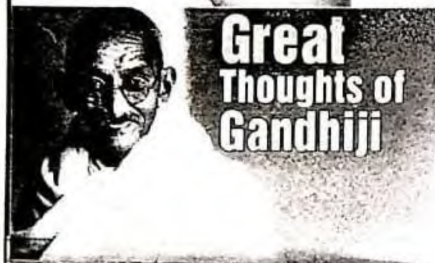

Tapti Education Society's

Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata Commerce College, Bhusawal

NAAC Reaccredited *(Third Cycle)* "A" grade with CGPA 3.30

UGC Honoured- "College with Potential for Excellence"

Faculty of Humanities

Organizes

One Day Multidisciplinary National Conference
on
"Relevance of Gandhian Thoughts"

Certificate

This is to Certify that,

Prof. /Dr./~~Mr.~~/~~Ms.~~/~~Mrs.~~ डॉ. किशोर आर. पाठक

of Department of मराठी *of* पंकज महाविद्यालय, चोपडा. जि. जळगाव *has actively participated in*

One Day Multidisciplinary National Conference on "Relevance of Gandhian Thoughts" *held on 04th Feb.2020, and presented his / her research paper on* महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व मराठी ग्रामीण कादंबरीतून बदलत्या खेड्यांचे स्वरूप

Dr.R.S.Nadekar	Dr.A.D.Goswami	Dr.Mrs.M.V.Waykole
Organizing Secretary	Convener	Principal

Platinum ISSN 2231-0096 Volume - 10 Number - 2 Feb. 2020

झिम पोरी झिम या कादंबरीतील जनाचा शिक्षणासाठीचा संघर्ष

डॉ. किशोर आर. पाठक
सहयोगी प्राध्यापक
पंकज महाविद्यालय, चोपडा जि. जळगाव

मराठी साहित्यात विविध विषयांवर विपूल असे लेखन झाले आहे. त्यात ग्रामीण जीवन, शहरी जीवन यांचे वर्णन व त्यातील विविध समस्या यावर विपूल असे लेखन झाले आहे. या शिवाय मराठी साहित्य काही समस्या प्रधान कादंबऱ्या आहेत. त्यातून समाजातील विविध समस्यांचा उहापोह केला आहे. व त्यावर काही उपाय देखील सूचवले आहेत. त्यात प्रामुख्याने झाडाझडती धरणग्रस्तांचा समस्या येतात. कापूसकाळ मध्ये कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे वर्णन येते. साखरफेरा मध्ये उस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या वर्णन केल्या आहेत. कोयता मधून उसकामगारांच्या समस्या दाखवल्या आहेत. तर इथ होत एक गाव मधून भूकंपग्रस्तांच्या समस्यांचे वर्णन आले आहे. यातून विविध समस्यां मधून भरडल्या जाणाऱ्या सर्वसामान्य माणसाचे वर्णन आले आहे. तर काही कादंबऱ्यातून एखाद्या व्यक्तीच्या संघर्षाचे वर्णन येते. व ती व्यक्ती प्राप्त परिस्थितीशी संघर्ष करुन कसे दोन हात करते हे दाखवले आहे. व त्या व्यक्तीच्या जीवनाचा आढावा घेवून त्याचा जीवनपट वर्णन केला आहे. व त्याव्दारे त्या व्यक्तीच्या जीवनातील बऱ्यावाईट प्रसंगाचे वर्णन आले आहे.

झिम पोरी झिम ही बालाजी मदन इंगळे यांची कांदबरी आहे. या कादंबरीचा विषय हा स्त्रि शिक्षणाचा आहे. सावित्रीबाई फूले यांनी स्त्रि शिक्षणाची मूहूर्तमेढ रोवली व त्यामूळे आज सर्व स्त्रियांना ताठमानेने शिक्षण घेता येत आहे. त्यांना त्यांच्या अधिकारा पासून कोणीही वंचित ठेवू शकत नाही. पण असे असले तरी काही स्त्रियांना घरच्या परिस्थितीने त्यांचे शिक्षण त्यांना मध्येच सोडावे लागते. त्यामूळे त्यांची शिक्षण्याची ईच्छा ही पूर्ण होवू शकत नाही. तर काही स्त्रिया या प्राप्त परिस्थितीवर मात करुन आपले शिक्षण पूर्ण करत असतात व समाजात आपले वेगळे स्थान निमार्ण करत असतात. या विषयी डॉ. भारती बेंडाळे म्हणतात, मानव जातीच्या इतिहासाइतका स्त्री जातीवरील अन्याय दिसून येतो. सेक्स आणि संस्कृती यांच्या पिढयान-पिढयांच्या धाकाने आपल्याला इतके दडपणाखाली ठेवले की दडपणाखालचे आयुष्य हेच स्त्री चे नैसर्गिक आयुष्य असे स्त्रीयांना वाटू लागले. बदलते समाज जीवन, विज्ञानाचा उदय शिक्षणाने मिळालेला आत्मविश्वास यामूळे आपल्या दुर्बल व पराधीन आयुष्याची जाणीव होत गेल्या तीन दशकात स्त्रिया आपला आवाज उंचावू लागल्या आहेत. आज स्त्रियांमध्ये बदल होत आहे. त्या स्वत:ची प्रगती करत आहेत. याची वर्णन मराठी कादंबरीत काही कादंबरीकारांनी वर्णन केले आहे. बालाजी मदन इंगळे यांनी झिम पोरी झिम या कादंबरीत जना नावाच्या मूलीने शिक्षणासाठी संघर्ष करत आपले शिक्षण कसे पूर्ण केले. तसेच तिच्या शिक्षणासाठी च्या संघर्षाचा आढावा या कादंबरीत पूढील प्रमाणे घेतीला आहे.

झिम पोरी झिम या कादंबरीत जना ही एक खेडयात राहणारी मूलगी आहे. तिच्या घरातील परिस्थिती ही सर्वसाधारण आहे. तिचे आई-वडिल हे रोज दुसऱ्याकडे कामाला जावून आपला उदरनिर्वाह करत आहेत. तसेच तिची मोठी बहिण ताई ही सुध्दा रोज आई सोबत कामाला जावून आपल्या आईवडिलांच्या फाटक्या संसारा ठिगळ लावण्याचा प्रयत्न करत आहे. पण त्याच वेळी त्या घरातील जना म्हणजे जनाबाई ही मूलगी रोज शाळेत जात आहे. या शिवाय ती घरातील कामे करत आहे. त्यात घराची झाडलोड करणे, भांडे घासणे, पाणी भरणें, सडासारवण, रात्रीचा स्वयंपाक करणे इ. कामे करत असते. तिला जेव्हा वेळ मिळतो तेव्हा ती तिच्या मैत्रिणी सोबत खेळत असते. जना ही हूशार मूलगी आहे. म्हणून गुरुजींनी दिलेला अभ्यास ती वेळेत पूर्ण करत असते. त्यातच ती रोज संध्याकाळी हातपंपा वरुन पाणी भरण्याचे काम देखील करत असते. घरात दोन मूली आहेत. पण तरीही तिच्या आई-वडिलाना मूलाचा अटटहास आहे त्यामूळे जनाची आई ही गरोदर आहे. तेव्हा तिच्या आईला घरात हातपंपा वरुन पाणी आणणे शक्य होत नाही. तेव्हा ती जनाला सांगते, व्हयगं कुणाला बोलालालेव मी. का मसनातल्या भुतावाला बोलोवा का आसलं पोटधिवून मीच भरु पाणी. त्यावेळी जनाही पाणी भरण्याचे काम करते. पण जेव्हा वेळ असेल तेव्हा ती तिचा शाळेचा अभ्यास करत असते.

याशिवाय तिला घरात लागणाऱ्या इंधनासाठी रानशेणी (गोवऱ्या) वेचायला देखील रानात जावे लागते. एकदा ती अशीच रानशेणी वेचायला जाते व घरी आल्यावर तिला ताप येतो तेव्हा डॉक्टरांना बोलवून तिला इंजेक्शन दिले जाते. पण तरीही बर वाटत नाही तेव्हा तिला काही बाहेरची बाधा झाली असावी असे तिच्या आईला वाटते यातून अधंश्रध्देचे वर्णन आले आहे. पण याही परिस्थित तिला शाळेत जावे असे वाटते , शाळेत आपण अभ्यासात मागे पडलो याचे जनाला वाईट वाटते. काही दिवसानी तिच्या लहान भावाचा म्हणजे शंकरचा जन्म होतो. घरात मूलाचा जन्म झाल्याने सर्व घर आनंदी होत असते. नंतर काही दिवसांनी जनाची आई तिला शाळा सोडून लहान भावाला सांभाळण्यासाठी घरी रहा असे सांगते. तेव्हा ती आईला शाळे विषयी सांगते पण आई ते ऐकत नाही. आई सांगते की, अन शाळा शिकून तूला कुठं दिवे लावाया जायाचं नाही का नाही. तुमचे लग्न भाजाया तर आमाला एवढी वढवड करायचाय३ त्यावेळी ती नाईलाजाने भावाला सांभाळण्यासाठी घरी राहते व आपली शाळा बुडवत असते. पण त्याच वेळी वर्गातल्या मूलीना रोज कोणता अभ्यास शिकवला हे विचारुन जना आपला अभ्यास घरी पूर्ण करत असते. सातवी पर्यंत

Volume - 10 Number - 2 Feb. 2020

Platinum ISSN 2231-0096

गावातच ती शिक्षण पूर्ण करते. आठवीला तिला पूढील शिक्षणासाठी उमरग्याला जावे लागणार असते. भावाला सांभाळल्याने शिक्षण बंद होईल की काय अशी तिला भिती वाटते पण त्यावेळी आई लहान भावाला शेतात सोबत नेते व तिचे पूढील शिक्षण हे सूरु होते. आठवीला असतांना तिला तनूजा नावाची एक मैत्रिण भेटते तिच्या सोबत जनाची चांगली मैत्री होते दोघही चांगला अभ्यास करतात. पूढे नववी व दहावी च्या वेळी ती चांगला अभ्यास करते व चांगल्या गूणांनी दहावी पास होत असते. पण त्याच वेळी तिच्या सोबत असणा-या गावातील मूलीची लग्न होत असतात. तेव्हा जनाचा आईवडिलांना देखील तिच्या लग्नाची काळजी वाटते. ते तिच्या लग्नाचा विचार करतात. तेव्हा तनूजा व गावातील कूलकर्णी गुरुजी यांच्या मदतीने ती आईवडिलाना समजवते. व पूढील शिक्षण आहे त्या परिस्थितीत सूरु ठेवत असते. जनाला डी एड करुन शिक्षीका व्हायचे असते. घराची आर्थीक परिस्थिती सूधारायची असते. नोकरी करून आईवडिलांना मदत करायची असते.

पण दहावी नंतर शिक्षणासाठी पैश्याचा प्रश्न निमार्ण होतो. पण तेव्हा जनाला एकलव्य स्कॉलरशिप मिळते त्याचे पाचशे रुपये मिळतात म्हणून तिचे शिक्षण पून्हा सुरळीत सुरु होत असते. ती अकरावी सायन्सला प्रवेश घेते व चांगला अभ्यास करुन बारावीची परीक्षा देखील चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण होत असते. बारावी नंतर डी एड ला प्रवेश घेण्यासाठी ती अर्ज करते तिचा उमरग्यालाच डी एड कॉलेजला प्रवेश मिळतो. म्हणून कमी खर्चात जनाचे पूढील शिक्षण होत असते. तिथे सर्व मूली चांगल्या पर्स व बॅग आणत होत्या पण जनाला घरच्या परिस्थितीमूळे एका प्लॅस्टिकच्या पिशवीत तिचे सर्व साहित्य न्यावे लागते. तसेच वर्गातील सर्व मूली या डब्यात भाजीपोळी आणत. पण जनाच्या घरी पोळयासाठी पिठच नसायचे. म्हणून ती डबा नेत नसायची. जेव्हा मूलींनी डब्याचे विचारले तेव्हा ती सांगते, दुपारी जेवायची सवय नाही बाई मला. एकदा सकाळी जेवल की झालं. पुना रात्रीचं जेवायचं४ यातून ती आहे त्या परिस्थितीवर मात करुन आपले शिक्षण पूर्ण करत आहे. जेव्हा डी एडला दहा मार्क हे सहलिसाठी असतात. तेव्हा ती घरी वडिलांकडे सहलिला जाण्यासाठी पैसे मागते. पण घरीच पैसे नसतात म्हणून ते पैसे दयायला नकार देतात. त्यावेळी जना ठरवते की, दहा मार्क मिळाले नाहीत तरी चालेल. पण ती त्या ऐवजी जास्त अभ्यास करुन जास्तीचे मार्क मिळण्याचे ठरवत असते. पण शेवटी सर्व मूल हे शंभर रुपये भरुन जवळच सहलिसाठी जात असतात. यातून जना ही आहे त्या स्थितीवर मात करत आपले शिक्षण पूर्ण करत असते. त्यात तिला कितीही अडचणी आल्यात तरी त्यावर मात करत ती पूढे जात आहे. त्याच वेळी परीक्षा झाल्यावर बी एड झालेल्या मूलाशी तिचे लग्न होते. तेव्हा जनाने आपल्या मनात आपल्या पती विषयी अनेक कल्पना केलेल्या असतात. डी एड नंतर तिला सहा महिन्याची इंटरशिप करावी लागते. ती सासर व माहेर यांच्या मध्ये असणा-या गावात जना इंटरशिप करत असते. लग्ना नंतर देखील ती इंटरशिप पूर्ण करत असते.

थोडक्यात बालाजी इंगळे यांनी जनाचा शिक्षणासाठीचा अटटहास या कादंबरीतून अत्यंत समर्थपणे वर्णन केला आहे. त्यातून सर्वसमान्य मजूर असलेल्या पालकांना आपल्या मूलांचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी किती त्रास सहन करावा लागतो. याचे वर्णन आले आहे. याशिवाय जनाने मनात शिक्षणाची जिदद बाळगल्याने ते पूर्ण करण्यासाठी तिची धडपड खरोखच वाखाण्याजोगी आहे. शाळेत जातांना ती आपल्या गरीबीचा कूठेही बाऊ करत नाही. आहे त्या परिस्थितीतून ती मार्ग काढत आपले शिक्षण पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. तिने जे मनात ठरवले ते पूर्ण करण्यासाठी ती नेहमी धडपड करत असते. बालाजी इंगळे यांनी या कादंबरीतून स्त्रियांच्या तोंडी असणा-या भाषेचा वापर नाजूकपणे केला आहे. व जानाचे एक वेगळे भावविश्व वाचकां समोर साकारले आहे.

संदर्भ सूची

१) देसाई संभाजी, महिला सबलीकरण, मराठी साहित्यातील स्त्रियांची भुमिका, भारती बेंडाळे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २ मार्च २०१४ पृ.क्र.३३

२) इंगळे बालाजी मदन, झिम पोरी झिम, जनशक्ती वाचक चळवळ, प्र.आ. ६ जानेवारी २००९ पृ.क्र. १५

३) तत्रैव पृ.क्र. ४१

४) तत्रैव पृ.क्र. ९९

***

(32)

BHAGINI MANDAL CHOPDA'S

COLLEGE OF SOCIAL WORK, CHOPDA DIST. JALGAON

Multidisciplinary One Day National Conference

on

"Women Contribution in National Development"

Sponsored by

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Certificate

This is to certify that Mr/Mrs./Miss/Dr. ***Dr. Kishor R. Pathak***

of **Pankaj Arts and Science College, Chopda** *has participated in the One Day Multidisciplinary National Conference on "Women Contribution in National Development" Sposored by Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon and organized by College of Social Work, Chopda. On Saturday 15th February 2020. He/she has presented paper entitled* झिम पोरी झिम या कादंबरीतील जनाचा शिक्षणासाठीचा संघर्ष *or participated in the conference.*

Dr. Mohini U.Upasani	Dr. Sambodhi M.Deshpande	Mr. Dnyaneshwar G.Bhagwat	Dr. Ishwar M.saundanakar
Co-ordinator	Co-ordinator	Co-ordinator	Principal

हिंदी के प्रचार प्रसार में मीडिया का योगदान

प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय,
चोपडा, जि. जलगांव.

वर्तमान समय में मीडिया का बोलबाला है। मीडिया आज एक बहुत बडी शक्ति है। मीडिया के जरिए ही विश्वभर की खबरें घर बैठे मिल जाती है। हमें कहा भी जाने की जरूरत नहीं। मीडिया की शक्ति से कौन परिचित नहीं नेता - अभिनेता, अफसर, व्यापारी, कृषक, युवा सभी वर्गा के लोगों को मीडिया आजकल झकझोर रहा है। मीडिया के बारे में एडविन एमरी के शब्द बडे सटिक लगते है, 'जनसंचार एक व्यक्ति से दुसरे को सुचनाओं, विचारों और दृष्टिकोणों को संप्रेषित करने की कला है। तो डी. एस. मेहता के शब्दो में कहां जाए तो 'जनसंचार का अर्थ है जनसंचार माध्यमों जैसे रेडियो, दूरदर्शन, प्रेस ओर चलचित्र व्दारा सूचना, विचार और मनोरंजन का प्रचार - प्रसार करना।'

आदिमयुग से लेकर आजतक मानव विकास की गाथा कायम है। उन्होंने नवनवीन शोधकार्या से विश्व को अभिभूत किया है। ऐसा ही अविष्कार मीडिया है। सामाजिक जीवनयापन करते समय आपस मे विचारों, भावनाओं तथा सूचनाओं का आदान-प्रदान करना, जानना, सामान्य बनाना, सहानुभूतिपूर्ण संबंध बनाना और इसी संचरण की क्रिया ने ही 'संचार' नामक संज्ञा का रूप धारण कर लिया। संदेशों की आदान-प्रदान की प्रक्रिया को ही संचार कहा जाता है। और सही संचार प्रक्रिया समय के साथ व्यापक पैमोन पर होने लगी और 'जनसंचार' कहलायी।

मानवी जीवन की सबसे बडा अविष्कार कोई है तो वह है भाषा। इसकी उत्पत्ती की आवश्यकता मनुष्य के जरूरत के रूप में हुई है। अपने विचार, भावनाओं के अभिव्यक्ति के लिए माध्यम की आवश्यकता थी वह बनी भाषा। विश्व में अनेक भाषाओं का निर्माण हुआ। अपनी आवश्यकतानुसार हर भाषा प्रयुक्त होने लगी। उसके जरिए अपने समुदाय में ही विचारों का भावनाओं का संदशों का आदान-प्रदान या संचारण होने लगा। शारिरिक हावभाव संकेतो को पहले साधन तथा माध्यम बनाया और बाद में भाषा के उत्पत्ति के साथ भाषा माध्यम बनी। इस मानवी जीवन की विकास यात्रा में उनके बदलाव होते गए। अपितु समयानुसार माध्यम बदलें। परंपरागत माध्यम जिसमें वार्ता, कथा, मेले उत्सव, लोकगीत, नाटगीत, शिलालेख कलाएँ आदि। तो आधुनिक माध्यम जो विज्ञान की सबसे महत्वपूर्ण देन है जिसमें डाक प्रणाली, तारसेवा, टेलिग्राम बाद में इसमें बदलाव आकर मुद्रण माध्यम - समाचार पत्र, पत्रिकाएँ, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम - रेडियो, टेलिकॉम, सॅल्युलर फोन आदि। तो दक-श्राव्य माध्यम में टेनिविजन, फिल्म, कम्प्यूटर इंटरनेट आदि। जनसंचार के माध्यम विकसित हुए।

संचार प्रक्रिया को सुलभ बनाने के लिए हिंदी भाषा संप्रेषण की भाषा बनी। संप्रेषण क्षमता की बेजोड शक्ति हिंदी में होने के कारण हिंदीभाषा का प्रयोग संचार के सभी माध्यमों मे होने लगा। भारत में जो पढे -लिखे नही उनके लिए हिंदी को लिखने में आसानी नहीं होगी परंतु समझने में निश्चिततौर पर आसानी है। यहाँ की ८० फीसदी आबादी हिंदी को अच्छी तरह से समझती है। फिर वैज्ञानिक अविष्कारों की खोज का नतीजा यह रहा की संगणक और उसमें इंटरनेट ने तो ग्लोबल विलेज ही बना दिया। अर्थात भौगोलिक दुरिया कम हो गयी। भलेही इन्सानी दूरी अधिक हो गई हो लेकीन भूमंडलीकरण एंव बाजारवाद ने मानवी समुदाय की जीवन पद्धति को बदल दिया।

हिंदी के प्रचार -प्रसार मे मीडिया का योगदान काफी सराहनीय है। हिंदी के प्रचार - प्रसार में लेखनसामग्री के माध्यम से जो विकास हो पाया उससे कही अधिक गुणा तीव्र गति से और कम समय में मीडिया ने कर दिखाया। आज के व्यस्त जीवन में मनुष्य के पास पढने के लिए बहुत कम समय मिलता है। इसलिए समाचार सुनना और दृश्यों को देखना काफी आसान है और कम समय भी लगता है। आज प्रत्येक व्यक्ति के घर में कम से कम टी. वी. तो उपलब्ध है। दुनियाभर की सारी घटनाएँ कुछ क्षण में घर बैठे प्राप्त हो जाती है। यही जानकरी लोंगो तक पहुचाने मे हिंदी के चैनल्स समर्थ है। देश मे सबसे अधिक हिंदी बोली और समझी जाती है। इसलिए अंग्रेजी चैनल्स की तुलना में हिंदी चैनल्स अधिक है। हिंदी चैनल्स में समाचार, फिल्म, धारावाहिक, मनोरंजन के चैनल्स ने हिंदीभाषा को बढावा दिया है। इस संदर्भ में विजय मोहन सिंह लिखते है की, 'आज हिंदी समाचार चैनल्स कई आयनों में अंग्रेजी से अधिक समृध्द है और उनके दर्शक श्रोता दक्षिण-एशिया, युरोप, अमेरिका और अफ्रिका के कई देशो मे फैले हुए है। एक सर्वेक्षण के अनुसार अग्रेंजी समाचार चैनलों को सामान्यत: ३१ मिनिट तक और हिंदी समाचार चैनलों को २९२ मिनट तक सुना जा सकता है।"[१]

सुचना क्रांति के युग में हिंदी अंग्रेजी के टक्कर में खडी है। सूचना क्षेत्र से आई.टी. का संबंध है। इसी आधार से बालेंदु दाधीच कहते है की, 'सूचना, मनोरंजन और संचार से जुडे लगभग सभी क्षेत्रों में हिंदी बेहद मजबूत हो गई है। चुंकी इस क्षेत्र से आई.टी. का गहरा संबंध है, इसलिए सूचना प्रौद्योगिकी हिंदी की ओर अनदेखा करने की हालात मे नही है। आई. टी. क्षेत्र के कुछ दिग्गज कंपनियों ने विभिन्न हिंदी परियोजनाएं शुरू की है और अब वे आई. टी क्षेत्र में हिंदी के प्रति जागरूकता फैलाने का काम कर रही है।'[२]

हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में अनेक माध्यमों का योगदान रहा है। उसमें रेडियो की भूमिका भी महत्वपूर्ण रही है। हिंदी के प्रचार -प्रसार में रेडियो का कार्य देश तक सिमित न रहते बल्कि पुरे विश्व में फैलाया। अन्य देशों में रहनेवाले भारत के निवासी दिन -दिन बढने लगे है। वहा हिंदी का माहौल भी छाने लगा है। उसके संदर्भ में राजीव कुमार शुक्ल जो की आकाशवाणी रेडियो कार्यक्रम अधिकारी है वे

कहते है, 'दुनिया भर में ऐसे बहुत से कोने है, जो रेडियो ने हिंदी और कुछ अन्य भारतीय भाषाओं के लिए भी उपलब्ध कराएं है। वायस ऑफ अमेरिका की बात करें तो हिंदी के साथ -साथ वहां उर्दु और बांग्ला की सेवाएं भी है। जापान का एन. एच. के, जर्मनी का डायचे वे ले, रूस का आई. यू. वी. आर, ईरान का आई. आर. आई. बी., आदि प्रसारण संगठन हिंदी, उर्दू, बांग्ला इन तीन भाषाओं मे अपने रेडियो कार्यक्रम प्रसारित करते है। इसके अलावा भी कई देशों की प्रचार संस्थाएं हिंदी और दूसरी भारतीय भाषओं में रेडियों से प्रसारण करते है।'[३]

हिंदी के प्रचार-प्रसार में समाचार पत्रों का योगदान काफी उल्लेखनिय है। आजादी के समय से लेकर आजतक समाचार पत्रों का योगदान भरपूर रहा है। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया से पहले लोग समाचार पत्रों से ही समाचार हासिल किए जाते थे। देश में निकलनेवाले कुल समाचार पत्रों की तुलना में हिंदी मे छपनेवाले समाचार पत्रोंकी संख्या अधिक है। हिंदी समाचार पत्रों के कारण हिंदी का विस्तार समझा जा सकता है आज, नई दुनिया, नवभारत टाईम्स, हिंदुस्तान, जागरण, पंजाब केसरी, राजस्थान पत्रिका, दैनिक भास्कर, दैनिक नवज्योति, प्रभासाक्षी, प्रभात खबर, अमर उजाला, राष्ट्रीय सहारा, हिंदी मिलाप, स्वतंत्र वार्ता, लोकमत समाचार आदि।

हिंदी के प्रचार-प्रसार में हिंदी सिनेमा का योगदान हम कभी भूल नही सकते। अनपढ, गवार लोग भी हिंदी सिनेमा देखते है, समझते है और टुटी -फुटी हिंदी के संवाद बोलते है। हिंदी सिनेमा की एक खास विशेषता यह है की पंडिताऊ भाषा से निकलकर आम बोलचाल की भाषा का इस्तेमाल किया। इसलिए संप्रेषण की दृष्टि से असरदार रही। इस संदर्भ में विजय मोहन सिंह का विधान है, 'हिंदी के प्रचार-प्रसार में हिंदी फिल्मों की भूमिका भारत के सीमाओ तक सीमित नही है, बल्कि सऊदी अरब, अफगनिस्तान, ईरान, इराक, अनेक अफ्रिका देशों तथा सोवियत रूस तक हिंदी फिल्मो ने अपनी पहूंच तथा लोकप्रियता के माध्यम से हिंदी का परचम लहराया है।'[४]

संचार के माध्यमों में इंटरनेट सशक्त रूप से खडा है। इंटरनेट के जरिए सूचनाओं को कम समय में प्राप्त किया जा सकता है। इसलिए विकास यात्रा की गंगोत्री में कम्प्युटर की भाषा सॉफ्टवेअरों के कारण हिंदी देवनागरी बनी। मेल भेजना, ई-पत्रिका, अनुवाद, जानकरी, गुगल ट्रॉसलेखन ऐसे कई अवसर हिंदी मे आज उपलब्ध है। इंटरनेट के कारण हिंदी पुरे विश्व में फैल गई। अंतरराष्ट्रीय पोर्टल हिंदी में बना हिंदी विकास मे चार चॉद लग गए। साथ डिस्कवरी, जिओग्राफी जैसे चैनल्स अंग्रजी से डबिंग कर हिंदी परोसने में लगे हैं। इसलिए दुनियाभर की जानकारी आम जनता तक पहुंचाने में संचार माध्यमों नें अच्छा खासा काम किया हैं।

हिंदी के प्रचार-प्रसार में जनसंचार माध्यमों का योगदान सही अर्थो में एक दिशादर्शक है। माध्यमों के कार्य के कारण ही हिंदी जगत में एक रूतबे के साथ खडी है। अपितु, राष्ट्रीयस्तर से वैश्विकस्तर ... उसकी पहचान बनी।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) मीडिया गवेषणा विशेषांक - सं. शंभुनाथ - ३/२००७ प्र. २१४
२) वही पृ. ९४
३) वही पृ. १६०
४) वही पृ. २१४

Pankaj Shaikshanik & Samajik Sanstha's

PANKAJ ARTS & SCIENCE COLLEGE, CHOPDA

'B' Grade NAAC Accredited

K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon.

Sponsored

Interdisciplinary One Day National Conference

on

" Media and Society"

Certificate

This is to certify that Mr./ ~~Mrs.~~/ Dr. प्रा. दिलीप पी. पाटील

of पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय, चोपडा.

for his / her participation in One Day Interdisciplinary National Conference on " **Media and Society** " sponsored by K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon and hosted by Pankaj Arts & Science College, Chopda on Sunday, 23rd Feb. 2020. He / ~~She~~ has also presented paper entitled हिंदी के प्रचार प्रसार मे मीडिया का योगदान.

in the conference.

Prof. Arun D. More	Dr. Kishor Pathak	Dr. Suresh Borole
Co-ordinator of the conference	I/C Principal	President, P. S. & S.S.

ISSN : 2348-7143 | RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
February, 2020 | Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 232 : २१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

किसान जीवन की त्रासदी – 'आखिरी छलांग'

प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज महाविद्यालय, चोपडा, जि. जलगांव

साहित्य का लक्ष्य ही है वंचित समाज को स्वर प्रदान कर मानवीय धरातल को स्थापित करना । इन्ही वंचितो में स्त्री, किसान और दलित समाज बसता है । अपने से दरकिनार यह समाज सदा ही सृजन की सामग्री रहा है । आज भी यह समाज हाशिए पर है । पूर्व के बदले आज इनकी दशा बदली लेकिन आर्थिक, राजनीतिक और संवैधानिक अधिकारों को से ये ग्रसित है। इसी विचारधारा को लेकर शिवमूर्ति जैसे ग्रामीण जीवन से जुडे कथाकारों ने किसानों को आवाज देने का प्रयास किया है। शिवमूर्ति के पूर्व कथाजगत में जो ग्रामीण जीवन देखा जाता है वहीं तक भारत का गाँव टीका न रहकर वर्तमान भूमंडलीय परिदृश्य को नित नये रूपों में ग्रहण करता हैं।

शिवमूर्ति लिखते है की,'साहित्य जीवन मे झाँकने का मौका देता है । जहाँ हमारी संवेदना बची रहे ।'[1] यह संवेदना ही उनके साहित्य का स्वर है । शिवमूर्ति वर्तमान हिंदी उपन्यास साहित्य में जाने – माने संवेदनशील तथा सशक्त कथाकार के रूप में पहचाने जाते है। मानव जीवन को केंद्र में रखकर शिवमूर्ति ने सामाजिक समस्याओंका अंकन अपने कथा साहित्य में किया है। शिवमूर्ति के उपन्यासों में प्रमुख रूप से जातिवाद,सांप्रदायिकता किसानो की सामाजिक समस्याएँ, दलित – विमर्श, नारी – विमर्श, वर्णव्यवस्था, मूल्यबोध आदि समास्याओंको उजागर किया है। भारतीय किसान को साहित्य का सर्वप्रथम विषय प्रेमचंद ने बनाया था।उसके बाद अनेक साहित्यकारों ने किसान की पीडा को व्यक्त किया किसान के जीवनपर प्रकाश डाला। इक्कीसवी शताब्दी के पहले दशक में शिवमूर्ति ने 'अखिरी छलाँग' उपन्यास में वर्तमान किसान जीवन के वास्तविक रूप को सामने रखा। मानव विकास में खेती का बडा योगदान है। हमारा भारत कृषिप्रधान देश है। किसान यहाँ का अन्नदाता है। प्रारंभिक अवस्था से ही खेती जीवन-निर्वाह का बहुत बडा साधन रहा है। किसान के सामने अनेक आपतियाँ आने के बावजूद भी वह डटकर मुकाबला करता है। ऋण लेकर खेती करता है। तो भी वह हारता नहीं। प्राकृतिक आपदाओं को सहन कर निरंतर अपना कार्य लगन के साथ करता रहता है।सही अर्थ में देश की जनता का पालनहार हैं।कभी 'जय जवान –जय किसान' का नारा काफी लोकप्रिय हुआ। कर्ज के बोझ तले दबे किसान को उबारने का काम किसी भी सरकार ने नहीं किया।सरकारें आते गई और किसानों को ठगती गई। और दिन-ब-दिन किसान की हालात खराब होती गई।किसानों की मूल समास्याओं की ओर ध्यान न देकर छोटी – मोटी यातनाओं का ढिंडोरा पीटने मे सरकार मशगुल रही है।वर्तमान में किसान और खेती दोनो महासंकट में है।एक समय था खेती को श्रेष्ठता का दर्जा प्राप्त था।आज व्यापार और नौकरी की तुलना में वह निम्नस्तर पर आ गई है।इस बदलती नीति के कारण किसानों मे हीन –भावना पनपने लगी है।

आधुनिकीकरण, बाजारीकरण तथा भुमंडलीकरण से किसान पारंपारिक खेती व्यवसाय त्यागकर नए-नए प्रयोग करने लगे है। रासायनिक खाद को बढावा देकर अनाज की उपज को बढा रहा है। तो दुसरी ओर उसी कारण से मिट्टी की उत्पाद क्षमता का ऱ्हास होने लगा है। 'अतीत भयावह और भविष्य खतरनाक' इस स्थिती का किसान कबतक सामना करेगा? जिनसे उम्मीद थी वे राजनेता कुछ नही कर रहे है। नतीजा किसान आत्महत्याएँ कर रहे है। शिवमुर्ति का 'आखिरी छलाँग' उपन्यास में किसानों की आर्थिक दशा एवं शोषण, दहेज की समस्या, निरक्षता, वर्गभेद, कर्ज, बाजारवाद, सरकारी नितियाँ तथा किसान जीवन की हालात को स्पष्ट किया हैं।

'आखिरी छलाँग' उपन्यास का नायक पहलवान अच्छासा किसान है। उसके पास सबकुछ है जो एक किसान के पास होता है। गाय, बैल, बछडा, भैंस, पानी के लिए टयुबवेल, गन्ने की खेती ।पत्नी के पास भी कई थान है।निश्चित बीस –बाइस हजार तो उसके आ जाएँगे ।इतना होने के बावजूद भी पहलवान की आर्थिक स्थिती कमजोर तथा दयनीय है। किसान के इस स्थिती के लिए शिवमूर्ति सरकार, मिल –मालिक तथा पूँजीपतियों को दोषी समझते है।सरकार ही मिल –मालिकों, पूँजीपतियों को साथ लेकर किसानों का आर्थिक शोषण करते हैं।सरकार हर वर्ष खेती को लगनेवाले सामान के दामों को बढाती है।पर खेती से उपज अनाज के दाम नही बढाती।इसलिए जितनी लंबी खेती उतना लंबा घाटा किसान को सहन पडता हैं।चीनी –मिल मालिक किसानों से गन्ना खरीद लेते है।लेकिन उसके बदले में वे किसानों को कई सालों तक बकाया नही देते ।सरकार से अपिल भी करें तो कोई फायदा नही होता।उलटा किसानों को गालियाँ और गोलियाँ खानी पडती है।पहलवान अपने गाँव मे सबसे अधिक गन्ने की पैदावार करनेवाला किसान होता है। लेकिन गन्ने के पैसे समय पर न मिलने के कारण उनका मन खेती से उचट जाता है। उसी प्रकार सरकार व्यापारियों से सांठ –गांठ कर किसानों का शोषण करते है।बाजार मंडी मे भी किसान अपना अनाज बडे ही साफ-सुथरे रूप में ले जाता हैं। वहाँ के बनियें माल को उछालतें हुए भाव – ताव करते है।उनके मन में जो आए वहीं दरें तय करते है।किसान यह देखकर अपना कलेजा सिमटकर रह जाता है।वह कितनी भी मिन्नते करें, याचना करे तो भी खरीदनेवाले दलाल उसको निचोडते ही है।अपने खून पसीने की वह गाढी कमाई ऐसे ही बेच दनी पडती है। किसान का यह शोषण बडा ही दर्दनाक है। शिवमुर्ति आज के समय में लिखते है की,'जिसका खेती – किसानों से थोडा भी वास्ता है वह जुताई, बोवाई, निराई, कटाई, मडाई, मजदूरी और खाद –बीज दवाई, सिंचाई की लागत जोडकर आसानी से हिसाब लगा सकता है कि आज की तारीख में गेंहू और धान की उत्पादन लागत दस रूपये किलो से कम नही आती

।पर सरकार इनकी खरीदी के लिए अपना समर्थन मूल्य घोषित करती है पांच रूपये और तीन रूपये किलो, किसान कैसे जिएगा ? मूल्य वे तय करते है, जिन्हे यही पता नही होता कि चने का पेड बडा होता है या अरहर का ।गाँव से निकलकर जो लोग मंत्री, मुख्यमंत्री बन जाते है, बहुत से बने है वे भी सत्ता की भांग खाकर सब भूल जाते है। प्याज का बीज हमे ७००/- रूपये किलो मिलता है। और प्याज बिकती है दो रूपये किलो फिर देखते -देखते प्याज दो महिनेबाद ४० रूपये किलो तक पहुँच जाती है। बिचौलिए के पास पहुँचकर । हमारा टमाटर दो रूपये किलो मे खरीदा जाता है और जैसे ही हमारे खेत से फसल खत्म होती है वैसेही वह ४० रूपये किलो हो जाती है।जो किसान के पास है वह माटी के मोल बिकता है। वह छाती पीट - पीटकर आत्महत्या करने पर बाध्य होता है और उसके हाथ से निकलते ही वही चीज सोना हो जाती है।चंद दिनो के अन्दर होनेवाले इस उतार -चढाव के परिणामस्वरूप किसान कंगाल हो रहा है, बिचौलिए मालामाल हो रहे है। और देखनेवाला कोई नहीं है। समय आज का ही है पर वह बिचौलिए के लिए चाँदी काटनेवाला और किसान के लिए आत्महत्या करनेवाला है। ई अंधरे कै दिन चले ?"[२] इस प्रकार उपन्यास का हरदयाल खेलावन से कहता है कि 'यह देश करोडपतियों से नही, निरहू -छरहू लोंगो से ही जिंदा है।"[१] चिंता केवल किसान की ही नहीं अपितु देश की भी है ।जिस देश की रीढ ही हड्डी ही मजबूत ना हो वह देश एक दिन बौना होता नजर आएगा ।पहलवान यह सोचता है की, शायद मै उसी समय पढाई - लिखाई कर बडा होता और मामुली चपरासी की जिंदगी जी लेता तो किसान जीवन से बेहतर होता ।उसी व्यवस्था का शिकार पांडे बाबा एक दिन बैंक कर्ज के कारण खुदखुशी कर लेता है।पहलवान को लगता हैं की, आज के सपने मे पांडेबाबा हंस रहे थे । उनके साथ अलग - अलग रस्सियों मे टंगे बीसों घटे भी हंस रहे थे। व्यंग की हंसी किसी के सिरपर महाराष्ट्रीयन पगडी थी, किसी के सिर पर कठियावाडी'[३] पहलवान को पांडेबाबा के रूप में आत्महत्या ग्रस्त भारतीय किसानों के चहरे सामने उभरते है। वे जाने के बाद उनके घरों की स्थिति पर भी वे विचार करते हैं।उसको ऐसा लगता हैं की,किसान का संघर्ष तब खत्म होता जब वह मिट्टी में मिट जाता है।

भुमंडलीकरण, उदारीकरण और बाजार के रास्ते जो नई वृतियां मनुष्य और समाज को प्रभावित कर रही है उनसे साहित्यकार भी प्रभावित हुये है।शिवमूर्ति का 'आखिरी छलाँग' उपन्यास किसान जीवन की समस्याओं का दस्तावेज है। जो सामाजिक समस्याओं के जाल से निकलने के लिए जागरूकता और साहस भरी एक छलांग, फिर वह अंतिम ही क्यो न हों ? लगानी चाहिए जिससें उम्मीद की नई किरण फुट पडे ।

संदर्भ ग्रंथ :

१) नया ज्ञानोदय - रविंद्र कालिया पृ.११७
२) नया ज्ञानोदय - रविंद्र कालिया पृ.११६
३) आखिरी छलांग - शिवमूर्ति

विद्या विकास मंडल, साक्री व्दारा संचालित

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा, जि.नंदुरबार

हिन्दी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिन्दी प्राध्यापक परिषद

संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

राष्ट्रीय संगोष्ठी एवं परिषद का वार्षिक अधिवेशन

२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास-साहित्य

प्रमाणपत्र

प्रमाणित किया जाता है कि,

श्री/सुश्री/प्रा./डॉ. दिलीप पी पाटील

महाविद्यालय पंकज महाविद्यालय, चोपडा, जि: जलगाँव

इन्हें विद्या विकास मंडल, साक्री व्दारा संचालित कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय अक्कलकुवा, जि.नंदुरबार हिंदी विभाग तथा उत्तर महाराष्ट्र हिन्दी प्राध्यापक परिषद के संयुक्त तत्वावधान में दि. १५ फरवरी २०२० के दिन परिषद के वार्षिक अधिवेशन के अवसरपर **' २१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास-साहित्य '** इस विषय पर आयोजित राष्ट्रीय संगोष्ठी में प्रमुख अतिथि/बीजभाषक/सत्राध्यक्ष/विषय प्रर्वतक/आलेख प्रस्तोता/प्रतिभागी के रुप में सम्मिलित होने के उपलक्ष्य में यह प्रमाणपत्र ससम्मान प्रदान किया जाता है।

शोधालेख का शीर्षक : किसान जीवन की त्रासदी 'आखरी छलांग'

डॉ. महेश गांगुर्डे संयोजक एवं महासचिव	डॉ. संजय शर्मा अध्यक्ष	प्राचार्य डॉ. ए.एस.पैठणे कार्याध्यक्ष

उत्तर महाराष्ट्र हिन्दी प्राध्यापक परिषद

राष्ट्रीय संगोष्ठी एवं वार्षिक अधिवेशन

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 214 (B) : हिंदी साहित्य : विविध विमर्श Jan. 2020

नासिरा शर्मा के कहानी साहित्य में स्त्री – विमर्श

प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज महाविद्यालय,
चोपडा जि. जलगांव.

आधुनिक काल में हिंदी साहित्य का सही मायने में विकास हुआ हैं। अपने विकास के साथ अनेक विधाओं को भीं जन्म दिया इन विधाओं में कहानी का स्थान सर्वोपरि हैं। कहानी में मानव जीवन के भावबोध, विशिष्ट दर्शन, मानवी-मूल्य औंर वर्तमान समस्याओं का चित्रण होता हैं। हिंदी साहित्य के समकालिन कथाकारों में नासिरा शर्मा ने अनेक विधाओं में अपना लेखन किया हैं । कोरा लेखन न होकर मानवीयता को उजागर किया हैं। समाज जागृती का कार्य किया हैं। समाज में व्याप्त समस्याओं कों चित्रित किया हैं।नासिरा शर्मा का स्त्री संबंधी चिंतन चिंतनीय हैं। आज की उपभोक्तावादी संस्कृति की साजिश को नाकाम कर देने का आव्हान करते हुए, लेखिका कहती हैं, 'सुा का मापदंड बढिया सामान नही, तनावमुक्त हँसी और बिना दबाव की निंद्रा हैं।'[१]

आधुनिक हिंदी महिला साहित्यकारों में अपना अलग स्थान रखनेवाली नासिरा शर्मा वर्तमान समस्याएँ, वर्तमान भावबोध, परिवेशगत अनुभवता, संवेदना और कगार पर खडी मानवीयता को लेकर साहित्य सृजन कर रही हैं। उन्हें नारी मन की गहराई एवं संवेदना के रुप में जाना जाता हैं। एक नारी होने के नातें उनकी रचनाओं में प्रमुख रूप से नारी जीवन एवं उनकी समस्याओं का चित्रण हुआ हैं। उन्होंने जन-जीवन की त्रासदी को अलग दृष्टि से देखा परखा और अपने संवेदनशील मन से सशक्त रूप में प्रस्तुत किया हैं। समाज में प्रचलित विकृतियाँ, अंधानुकरण, धार्मिक कट्टरता, आधुनिकता आदि को उन्होंने अपने साहित्य में प्रमुख लक्ष्य बनाया हैं। उनकी कलम का केंद्र बिन्दू मानवता को रूजवाना हैं।

नासिरा शर्मा का झुकाव निर्भ्रान्त रूप से साम्यवाद की ओर हैं लेकिन धर्म की आड में स्त्री का शोषण करने वालों से उसे बचाने के लिए उन्होंने मुस्लिम कानून का अध्ययन करके उसके स्त्री के हक में जाने वाले पहलुओं को अपने कहानियों में उजागर किया है। एक पुरा कहानी संग्रह खुदा की वापसी स्त्री विषय पर रच डाला हैं। वह स्वंय कहती है 'जहाँ तक मेरा सवाल है, मुझे मजहब और साम्यवाद में चुनने को कहां जाए तो साम्यवाद को ही चुनूँगी। पर मामला डरे हुए आदमी का है और उसके लिए मेरे उक्त कहानी-संग्रह ने बुनियादी काम किया हैं।'[२] तलाक, मेहर, बहुविवाह आदि संबंधी जानकारी के अभाव और गलत जानकारी के कारण कितनी ही निर्दोष स्त्रियों के जीवन नरक बनकर रह जाते हैं। लेखिका कहती हैं, 'मर्द को बेलगाम अधिकार इस्लाम ने नहीं दिय उसने औरत की कमजोरी के कारण धर्म के नाम पर बेलगाम अधिकार प्राप्त कर लिए हैं।औरत की अज्ञानता का लाभ उठाते है मर्द।'[३]

नासिरा शर्मा का सन १९९९ में प्रकाशित 'खुदा की वापसी' छठा कहानी संग्रह हैं। इस संग्रह में खुदा की वापसी, चार बहनें शीशमहल की, दहलीज, दिलआरा, पुराना कानून, दूसरा कबूतर, बचाव, मेरा घर कहाँ, और नई हकूमत यह नौ कहानियाँ संग्रहित हैं। इस संग्रह की सभी कहानियाँ मुस्लिम समाज के आंतरिक विसंगतियों, विडंबनाओं का सही मायने में चित्रण करती हैं। खासकर मुस्लिम स्त्री को केंद्र में रखकर इस संग्रह की रचना की हैं। 'खुदा की वापसी' की कहानियाँ एक विशेष समुदाय की होकर भी विभिन्न वर्ग का प्रतिनिधित्व करती हैं।नारी के संघर्षो और उत्पीडन से अपनी विद्रूपताओं तथा अर्थहिन सामाजिक रिती-रिवाजों पर तीखा प्रहार करती हैं। साथ ही समकालिन परिवेश और जीवन की विसंगतियों का प्रखर विश्लेषण भी करती हैं। भाषा और शिल्प के नयेपन के साथ, पूरी समजदारी और ईमानदारी के साथ उभरी हैं।'[५] नासिरा जी ने इस संग्रह की भूमिका के दो शब्द में लिखा हैं, कहानी 'खुदा की वापसी' लिखते हुए मूझे कई तरह के खौफ ने घेर रखा था। जब हर तरफ धर्म का प्रचार किया जा रहा हो, उस समय मेरी यह कहानी कहीं उसी का गान न समझ लिया जाए और उसमें छिपी जिंदगी की पीडा पाठको के मन को छू न सके, इस खौफ के बावजूद मैं खतरा मोल लेने को तैयार थी। क्योंकि मुझे शिद्दत से महसूस हो रहा था कि हमने काफी समय उन अधिकारों को पाने के संघर्ष में गँवा दिया, जिसके लिए हमारा समाज, धर्म और मानसिकता तैयार नहीं थे मगर हमने उन अधिकारों की तरफ ध्यान नहीं दिया जो हमें देना नहीं चाहता है । मुझे लगा, बेहतर है कि हम मिले अधिकारों को पहले हासिल करें फिर नो नही है, उसका सवाल उठाएँ ।'[६]

'खुदा की वापसी' इस संग्रह की शीर्ष कहानी हैं।जुबैर और फरजाना दम्पती हैं।जुबैर चालाक है तो फरजावा सीधी-साधी औरत हैं।दोनों मे सुहागरात के बाद संबंधों मे दरार पड जाती हैं। क्योंकी जुबैर अपनी पत्नी फरजान को बहलाकर उससे मेहर की रकम माफ करवा लेता हैं। जुबैर अपनी पत्नी से कहता है की, देखिए अगर मेहर की रुपए चाहती है तो मुझे काई ऐतराज नही हैं, हम बिजनेस क्लासवाले है। चेक अभी काटकर अपने हवाले कर सकता हूँ, मगर बात कुछ और है वह औरत शौहर के लिए बहुत मुबारक होती है, जो पहली रात अपने शौहर का मेहर माफ कर दे । वह बडी पाकदामन समझी जाती हैं।'[४] मेहर माफ करने वाले के लिए अपनी पत्नी से ऐसी बाते कर वह मेहर माफ करवा लेता हैं।बाद मे उसे मालूम पडता है की, मेहर माफ करने संबंधी कही कोई कानून नहीं हैं। तब वह भी जुबैर की बच्चे की माँ न बनने का निश्चय करती हैं।कुछ समयान्तर से फरजाना पति से यह बात कहकर घर छोडकर मायके चली जाती हैं। इस कहानी में नासिरा जी ने फरजाना को साहसी रूप में चित्रित किया हैं। यह कहानी मेहर (स्त्रीधन) की समस्या को उजागर करती हैं। एक पढी- लिखी शिक्षित लडकी को धोखा देना असल मे शोषण ही हैं।आखिरकार

वह स्वयं घरत्यागकर स्त्रीयों के बुनियादी अधिकारों को उजागर करती हैं।नासिरा शर्मा ने अपनी कहानियों की नारियों को पीडिता की बजाय सशक्त बनाने की जुस्तजू की हैं।

'चार बहने शीश महल की' यह चार बहनों की कहानी हैं। बेटियाँ ही पैदा हुई इसलिए शरीफ की माँ अपने बेटे को दुसरी शादी करने की सलाह देती है। मेरी मानो तो दुसरी शादी कर लो बेटा, लडकियाँ भी पल जाएगी और तुम्हारी गृहस्थी भी संभल जाएगी, हो सकता है ... खुदा रसूल के हुकम से होगा। मरदों को चार शादियों की इजाजत है फिर ऐसा क्या है जो नहीं हो सकता।[७] लेकिन शरीफ अपनी माँ को दुसरी शादी करने के लिए इन्कार कर देता हैं। बाद में वही लडकियाँ दादी का विरोध सहन कर अन्त में अपने परिवार की सुरक्षा के लिए मर जाती हैं। उनका साहस, जिद और निर्भयता एक मिसाल बन जाती हैं।स्त्री अपनों से भी लढती हैं और औरो से भी।

'दहलीज' इस कहानी में बेटे बेटी में अंतर अर्थात बेटे को अधिक महत्व देने की मानसिकता और उससे होने वाले परिणामों को उजागर किया हैं। सकीना, हुमरा और शाहीन तीन बहनें तो जावेद एक भाई। तीनों बहनें नव स्कूल की शिक्षा समाप्त करती है तब अपनी माँ की इच्छा होते हुए भी दादी के कारण आगे की शिक्षा नहीं ले पाती हैं। सिर्फ जावेद आगे की पढाई करता हैं।लडकियों को लेकर दादी का खयाल है की, उन्होंने अधिक नहीं पढना चाहिए, यह काफी पढ चुकी है और अब कितना पढोगी..? जानती है, दादी, बी.ए.की पढाई के लिए बस में धक्के खाते कितनी दूर जाना पडेगा।[८] इसी विचारधारा के कारण उनकी पढाई नहीं होती आखिर उनकी शादी कर दी जाती हैं। सकीना के ससुरालवाले सकीना की पढाई को लकर नाराज है तो शाहीन शादी की रात ही आत्महत्या कर लेती हैं। शाहीन के हादसे के बाद की स्थिती को लेकर दोनों बहने सोचती है की, शाहीन का अकेले मरने का फैसला बगावत तथा आझादी के चुनाव को लेकर था। कहानी के द्वारा तीनों बहनों की जिद, प्रगति की कामना और शिक्षा के प्रति प्रेम को प्रस्तुत किया हैं। स्त्री-पुरुष भेदभाव की स्थिती को उजागर किया हैं।

'दूसरा कबूतर' इसमें बहुपत्नीत्व के विरोध में नारी चेतना के दर्शन होते है, जिसे लेखिका ने बहूत ही अच्छी तरह से कहानी में व्यक्त किया हैं। एक बहुराष्ट्रीय कंपनी में काम करनेवाला लडका एक भारतीय लडकी से शादी करता हैं और उसे अपने साथ ले जाता हैं। वहाँ जाकर पत्नी को पता चलता है की, अपना पति पहले से ही शादीशुदा है और तीन बच्चों का बाप हैं। दो सौत का मुकाबला लेखिका ने बहुत सुंदर ढंग से समझदारी से बुना हैं। अपने पति को इस हरकत की सजा देने के लिए दोनो पत्नियाँ उसको तलाक दती हैं। और जायदाद का आधा-आधा हिस्सा बाँटकर अपनी बेइज्बती का सबक उसे सिखा सकती हैं। नारी की मन की भावनाओं के साथ खिलवाडकर नारी को धोखा देना पुरुषी अहं का साक्ष्य यह कहानी प्रस्तुत करती है और नारी साहस का परिचय भी करवाती हैं।

'बचाव' टूटी हुई औरत की दुबारा स्थापना हैं।एक विधवा स्त्री का पुनर्विवाह और उसके दुवारा घर बसाने की कहानी है। बहुत अन्याय सहने के बाद उसे अपना हक मिलता हैं। बदली जो इस कहानी की नायिका हैं। पहली शादी होने के बाद पती की मृत्यू हो जाती हैं। ससुराल वाले उसे घर से बेदखल कर देते है और वह अपने भाई के पास आती हैं। हिस्से के लिए वह लढती- झगडती हैं। अन्त में वह दुसरी शादी कर घर बसा लेती हैं। उसी अंतराल के बीच में वह केस जीत जाती हैं। इस प्रकार लेखिकाने बदली के माध्यम से विधवा पुनर्विवाह तथा एक टूटी औरत, माँ की पुर्नस्थापना कराने की कोशिश सराहनीय है। मेरा घर कहाँ तथा नई हूकूमत कहानियाँ भी नारी की त्रासद स्थिती को उजागर कर समाधान ढुँढती हैं। नारी जीवन संघर्ष की यह दास्तान इस कहानीसंग्रह में व्याप्त हैं।

दरअसल 'खुदा की वापसी' की सभी कहानियां उन बुनियादी अधिकारों की माँग करती नजर आती हैं जो वास्तव में महिलाओं को मिले हुए हैं। मगर पुरुष समाज के धर्म पंडीत मौलवी, मौलिक अधिकारों को भी देने के विरूद्ध हैं। नासिरा शर्मा इस अर्थ में स्त्री कथाकारों में उल्लेखनिय हैं कि उनकी रचनाशीलता के जरिए स्त्री-विमर्श का दायरा विस्तृत हुआ हैं। नासिरा शर्मा का कथा साहित्य अनुभव के सागर से निकलकर कथा जगत में अविरत बहता अहसास है, जो स्त्रीवाद और स्त्री-विमर्श को समझाने की दिशा में महत्वपूर्ण अध्याय हैं। उनकी कहानियाँ भारतीय एवं एशियाई, मुस्लिम देशों के समाज के विभिन्न वर्गो की सामाजिक स्थिती एवं समाज में स्त्रियों की दशा, दिशा, सोच तथा उनके बारे में पुरुषी मानसिकता का खुलासा करती हैं। नासिरा जी ने नारी का पक्षधर बनकर मानवीय संवेदना को उजागर किया हैं।

संदर्भ सूची :

१. नासिरा शर्मा - औरत के लिए औरत - प्र. ३८
२. वही - प्र. १९३
३. वही. प्र. १८९
४. नासिरा शर्मा - खुदा की वापसी प्र. १०
५. वही - प्र. १२
६. वही (भूमिका) प्र. ०७
७. वही. प्र. ४९
८. वही. प्र. ६३

तापी परिसर विद्या मंडल द्वारा संचलित

धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर

स्नातकोत्तर हिंदी विभाग

एवं

उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद

के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी

प्रमाणपत्र

प्रमाणित किया जाता है कि श्री/सुश्री /प्रा./डॉ. दिलीप पंडित पाटिल

महाविद्यालय पंकज महाविद्यालय, चोपडा

इन्हें तापी परिसर विद्या मंडल, फैजपुर द्वारा संचलित धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर (जलगाँव) के स्नातकोत्तर हिंदी विभाग एवं उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद के संयुक्त तत्वावधान में दि.१७ फरवरी २०१९ रविवार के दिन परिषद का वार्षिक अधिवेशन एवं 'हिंदी साहित्य में विविध विमर्श' इस विषय पर आयोजित राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी में उद्घाटक/बीजभाषक/प्रमुख अतिथि/सत्राध्यक्ष/शोधालेख प्रस्तोता/प्रतिभागी के रूप में सम्मिलित होने के उपलक्ष्य में यह प्रमाणपत्र स-सम्मान प्रदान किया जाता है।

शोधालेख का शीर्षक :- नासिरा शर्मा की कहानियों में नारी विमर्श

डॉ.जे.व्ही.पाटील	डॉ.कामिनी तिवारी	डॉ.कल्पना पाटील	प्राचार्य डॉ.पी.आर.चौधरी
महासचिव	अध्यक्ष	संयोजक	कार्याध्यक्ष
(उत्तर महाराष्ट्र हिंदी प्राध्यापक परिषद)		(वार्षिक अधिवेशन एवं राष्ट्रीय हिंदी संगोष्ठी)	